

Levenskunst en levensgeluk – 15

Het laten draaien van het Rad!

Heidi Muijen

Een onderzoek naar “Het spirituele is politiek – het politieke is spiritueel!”, *Civis Mundi* digitaal nr. 52, in 2017-11 – bewerkte versie op het *Wijsheidsweb* 2019-12

Met dank aan Joke Koppius voor haar waardevolle inbreng bij de totstandkoming van deze reeks!

[deel 1](#) – [deel 2](#) – [deel 3](#) – [deel 4](#) – [deel 5](#) – [deel 6](#) – [deel 7](#) – [deel 8](#) – [deel 9](#) – [deel 10](#) – [deel 11](#) – [deel 12](#) – [deel 13](#) – [deel 14](#) – [deel 15](#)

Inleiding

In *Civis Mundi Digitaal* participeer ik met een artikelenreeks aan het thema *Filosofie van de Levenskunst*. Deze reeks wordt op het *Wijsheidsweb* – in delen bewerkt en herzien – opnieuw gepubliceerd.

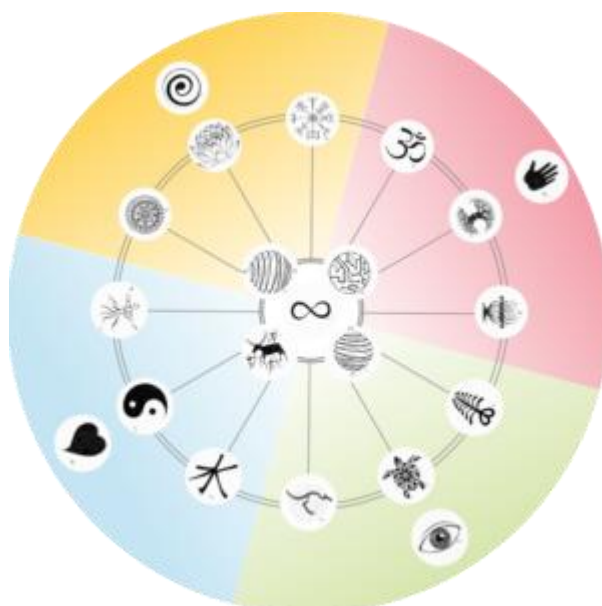
Met deze reeks wil ik bijdragen aan de ontwikkeling van een filosofische levenskunst die antwoord geeft op noden van ‘de laatmoderne tijd’. Er is met name betekenisinflatie – van *morele* noties en andere sociale waarden van levenskunst – wat noopt tot de vraag: hoe het betekenisvolle te bewaren in de privésfeer, in professionele praktijken en in het publieke domein?

Dit is filosofisch onder andere gediagnosticeerd als ‘malaise van de moderniteit’ (Taylor, 2009). In het huidige tijdsgewricht worden waarden in het maatschappelijk leven onder invloed van de betekenis-economie identiek aan marktwaarden en ‘ieders eigen smaak en keuze’. Daarmee ontstaat er betekenisverlies in (de duiding van) individuele en collectieve ervaringen.

De artikelen vormen stappen op een verkenningstocht, gericht op *het ontwikkelen van een ethisch-politiek bewustzijn* waarmee ik aan het gebrekkige begrip ‘postmoderniteit’ een positieve invulling wil geven. Aan de hand van mythen, filosofen en actuele vraagstukken verken ik meanderend het verschraken van ‘geluk’, ‘authenticiteit’, ‘spiritualiteit’ en andere thema’s van (populaire) levenskunst. Doel is die begrippen te verrijken door ze in samenhang te bezien als aspecten van levensgeluk, zoals wijsheidstradities en filosofische levenskunst die samenhang bespreken

Afbeelding 1: Het Rad van interculturele levenskunst – de basis van de drie Quests van de QFWF

De artikelenreeks mondt uit in de noodzaak, gezien het verhitte maatschappelijke debat, juist de rijkdom en schoonheid van de multiculturele samenleving centraal te stellen. Steeds sterker krijgt de reeks een *relationele* focus en de laatste zes artikelen zijn een pleidooi hoe een *interculturele* invulling te geven aan een filosofische levenskunst.

Bij wijze van voorstel hoe deze kunst langs verschillende wijsheidswegen te ontwikkelen is er een 'Rad van interculturele levenskunst' geschetst, geïnspireerd op de symboliek van de vijf elementen. Dit 'Rad' dient als vrucht van en richtingaanwijzer voor verdere ontwikkeling van interculturele levenskunst door middel van levende ontmoetingen, 'storytelling', spel en dialoog.

In het **eerste deel** is het 'postmoderne' zin- en betekenisverlies geproblematiseerd en de onderzoekroute uitgezet.

In het **tweede deel** is de weg vervolgd aan de hand van het Oedipusverhaal. Dit verhaal is in verband gebracht met de 'postmoderne nomade' als metafoor voor de mens voor wie het bestaan zelf zin geeft, zonder transcendente oorsprong en bindende conventies.

In het **derde deel** is het 'ken uzelve' onderzocht als grondmotief van de westerse wijsheidstraditie en sleutel voor het vinden van samenhang tussen kennis van zichzelf en kennis van de wereld.

Het **vierde deel** grijpt terug op dit grondmotief teneinde sociale aspecten van levenskunst te ontwikkelen als antwoord op crises in laatmoderne tijden – in publieke sectoren, in het bijzonder onderwijs en zorg.

In het **vijfde deel** is verkend hoe ethisch-politieke bewustwording rond de spil van 'het volle leven' draait, die licht en schaduwkanten, privé en publieke domeinen omvat.

Om de samenhang van tegendelen verder te onderzoeken is in het **zesde deel** het begrip 'spel' tot een 'ludische' invalshoek uitgesponnen.

In het **zevende deel** is de maatschappelijke 'Pursuit of Happiness' beschouwd als een sociaal samenspel, waarin vooral aan de hand van Nietzsche en Nussbaum morele en machtsmotieven met elkaar worden verbonden.

Het **achtste deel** cirkelt rond het vraagstuk naar de plaats van de mens en van 'intelligent design' in een posthumanistisch tijdperk.

In het **negende deel** is in antwoord op Harari's visionaire beeld van de mens als een 'achterhaald algoritme' de noodzaak geschetst inzicht te verkrijgen in de parallelle dynamiek tussen individu en collectief teneinde wenselijke veranderingen te entameren in open systemen (sociaal, ecologisch, economisch).

Dat hiervoor een ontwikkeling van 'kuddegeest tot kosmopolitisme' nodig is, wordt in het **tiende deel** betoogd.

In het **elfde deel** is ten behoeve van een dialoog tussen culturen de symboliek van de natuurelementen – het 'vurige, aardse, stromende, luchtige en etherische' – als een 'brugtaal' geschetst, waaraan intercultureel verstaanbare symbolen van respectievelijk de hand, het oog, het hart, de spiraal en de lemniscaat zijn gekoppeld.

In het **twaalfde deel** is de symbooltaal van het Rad van interculturele levenskunst uitgewerkt als een zoektocht naar wijsheid, de Quest for wisdom, teneinde een levenskunst te ontwikkelen zich tussen verschillende culturen en tradities in te bewegen.

Het **dertiende deel** is gewijd aan oude wijsheidstradities, zoals het confucianisme en de stoïcijnse filosofie, ten behoeve van het ontwikkelen van een mondiale ethiek op basis van transculturele deugden, zoals gastvrijheid en wederkerigheid. En door van de historische ontmoetingen tussen culturen te leren, bijvoorbeeld wat betreft de Noord-Zuid as. Hoe een 'derde dialogische route' te bewandelen, als alternatief voor de internationale reflex muren tussen culturen te bouwen?

In het **veertiende deel** is de vraag naar wereldburgerschap aangesneden vanuit historisch perspectief: hoe kunnen er in de spiegel van de geschiedenis lessen getrokken worden ten behoeve van een ontwikkeling van multi- naar inter- en transculturele verbindingen?

In deze vijftiende bijdrage zullen de historische lessen worden geactualiseerd als een kunst van betekenisgeving 'tussen' cultureel bepaalde referentiekaders. Dit is

gevisualiseerd in het Rad van interculturele levenskunst, waarin de symboliek van de natuurlijke elementen – aarde, water lucht, vuur en ether – een ‘transformatieve brugtaal’ tussen culturen kan laten ontstaan. Niet als een universeel ontwerp maar als een ‘levende filosofie’ door het Rad te laten draaien door middel van het aanspreken van de verbeeldingskracht, storytelling, spel en dialoog. Zo kan er zo een Gulden Snede van transculturele mythische beelden en verhalen ontstaan, die een speelruimte openen – een ‘tussenruimte’ – die mensen als spelers met elkaar verbindt, juist door verschillen te waarderen.

Hoe betekenis te geven ‘tussen’ culturele referentiekaders?

“Een wezen is vrij wanneer het in zijn element is. Voor dit element gebruikt Nietzsche het woord speelruimte. (...) Kolakowski vergeleek vrijheid met de lucht die we ademen. Zelf heb ik er nog een ogenschijnlijk diametraal tegenovergesteld beeld bij, dat van het cement tussen de bakstenen van huismuren. Haal je het cement weg, dan stort het huis in, zoals we stikken, als we geen lucht meer krijgen.”

Visser (2015, p. 66, 78)

Het openen van een verbeeldingsruimte vormt de poort waar doorheen er pas contouren van een werkelijkheid zichtbaar worden. Ligt in de kunst van het betekenis geven via de verbeelding een sleutel voor een derde weg tussen utopie en cynisme, tussen agressie en onverschilligheid, tussen fundamentalisme en nihilisme?

Die 'derde weg' kan alleen ontstaan, zoals geldt voor elke weg, door haar te begaan. Door een eerste stap, een beweging, een gevoel voor een koers zonder precies te weten waarheen. Door zich het goede van een nieuwe wereldordering voor te stellen en die *mogelijke* andere werkelijkheid daarmee dichterbij te brengen.

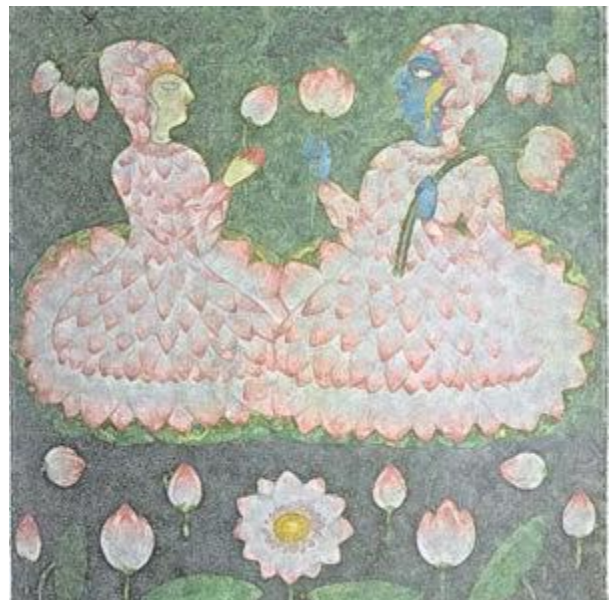
De bereidheid daartoe alleen al schept ruimte, die nodig is voor de ‘dialogische derde route’. Deze is erop gericht mensen en groepen uit andere culturen te ontmoeten zonder hen te willen buitensluiten noch in te lijven (letterlijk en figuurlijk) in het eigen culturele kader.

De filosofische kwestie achter de maatschappelijke kwestie

Hoe is het mogelijk ‘tussen’ culturen en cultureel bepaalde referentiekaders anderen te leren kennen in hun eigenheid, vertrekkend van een andere cultuur en tijd...? Dat is de filosofische kwestie achter de kwestie!

Cultureel antropologen en etnografen spreken in dit opzicht van de kunst enerzijds deelgenoot te worden van een vreemde cultuur en anderzijds de frisse, onderzoekende blik te bewaren door te voorkomen dat men één wordt met hen (*going native* zoals antropologen zeggen).

Lotusbloem, symbool voor verlichting uit de ‘Game quest for wisdom’

Voor het ontwikkelen van wereldburgerschap is zowel empathie nodig voor ‘de vreemde ander’ als voldoende kritische (onderzoekende) afstand om het goede uit diverse werelden en culturen te behouden.

Naar een symbolisch bewustzijn

In cultureel antropologische en filosofisch-psychologische studies zoals die van Campbell (1949, 1962), Frazer (1993), Jung (1950) en Fromm (2010) lezen we over de symbolische kracht van mythische en religieuze verbeelding.

De oude verhalen en archetypische beelden hebben niet alleen historische maar ook actuele waarde omdat ze een eenzijdig rationele benadering van het leven en de werkelijkheid aanvullen en rijker maken. Deze mogelijkheid is onder meer beschreven als vorming van een ‘integratief’, ‘symbolisch’ en ‘a-perspectivisch’ bewustzijn (Jung, 1993; Berk, 2003; Gebser, 1978).

Naar een verruiming van een monocultureel bewustzijn

Ondanks de verschillen tussen genoemde cultuurfilosofen en de door hen beschreven vormen van bewustzijn lijkt er een gemeenschappelijk thema aan de orde te zijn: dat er een verruiming, verdieping en verrijking (van een tot één cultuur beperkte en rationele vorm) van bewustzijn nodig is.

Een symbolische ordening van (inter)culturele wijsheidswegen

Een aansprekend idee: hoe een verruiming van bewustzijnsvormen kan bijdragen de complexe problemen in de wereld te benaderen door te putten uit wijsheid van andere culturen en andere tijdsperiodes! Zo kan de ontwikkeling van verbeeldingskracht en een *symbolisch bewustzijn* – dat toegang geeft tot oude wijsheid in mythen, rituelen en symboliek – tevens bijdragen aan een *interculturele levenskunst*.

Van een magisch-mythisch naar een rationele benadering van de natuur

De Griekse natuurfilosofen bevinden zich in de ontwikkeling van een magisch-mythisch bewustzijn naar een rationele benadering van de werkelijkheid op een breukvlak in de geschiedenis: filosoferend over de natuurlijke elementen als oorsprong (begin) en grondslag (beginsel) van de natuur en de kosmos bewegen zij zich in het spanningsveld tussen ‘mythos’ en ‘logos’.

*‘Hoorn des overvloeds’ uit de
‘Game quest for wisdom’*

Daarmee startten zij een verteltrant en denkwijze waarin het samenspel van aarde, water, lucht, vuur en ether niet (alleen) als een mythisch schouwtoneel van natuurgeesten en god(inn)en wordt beschreven.

Aarde, water, lucht en vuur

De ordening der dingen, die met het ontstaan (de ‘genese’) van natuur en kosmos haar beslag kreeg, werd doordacht vanuit een natuurelement als verklarend beginsel – zoals Thales van Milete het water (“alles is water”),

Anaximenes de lucht, Herakleitos het kosmische oervuur en het stromende principe (*Panta Rhei*), en Demokritos het a-toom (het *on-deelbare*) als de ‘essentie’ (betekent letterlijk ‘element’) van de werkelijkheid beschreef. De natuurfilosofen braken enerzijds met een religieus-mythische verteltrant en verklaringwijze, maar bleven anderzijds wel binnen het taalspel van mythische symboliek van de vier natuurelementen en het kosmische element de ether.

Het scheppingsproces als scheiding en verbinding van natuurelementen!

Zowel de Griekse mythen als het Genesisverhaal bevatten een mythische visie (met interessante verschillen, zie: Van Tongeren, 2009) op het ontstaan van de kosmos door het spel der elementen. De wereld zou in die verhalen het resultaat zijn van alchemie, een proces van scheiding (strijd) en verbinding (eenheid) van de natuurelementen aarde, water, lucht en vuur. Het ontastbare en geheimzinnige vijfde element, de ether ofwel in het Latijn de *quinta essentia* (quintessence), werd tot in de vorige eeuw in de natuurwetenschap als het medium beschouwd, waarin de radio- en lichtgolven zich voortbewegen.

Ondanks de kanteling van een mythische naar een rationele benadering van de werkelijkheid onder invloed van ‘de kleine Verlichting’ die de hellenistische natuurfilosofen inluidden, werd de magisch-mythische denkwijze door de zogenoemde hermetische en alchemistische filosofie als een onderstroom van de dominante cultuur voortgezet.

De zachtere stemmen in het overheersend rationele en verklarende discours kwamen vooral in de Renaissance bij filosofen zoals Pico della Mirandola (Quispel, 1992) weer aan de oppervlakte. Vanaf de geboorte van de natuurwetenschap uit de natuurfilosofie – bijvoorbeeld in geschriften van Newton (Coudert, 1984) – tot aan de *New Age* blijft die onderstroom in de Europese cultuur doorwerken.

Een intercultureel mythisch taalspel

Het mythische taalspel met de symboliek der natuurelementen hoort bij een magisch-mythische benadering van de werkelijkheid. Dit lijkt in alle windstreken (hoewel steeds in een *couleur local*) het geval te zijn. Daarmee beschikken wij over een symbolische brug naar filosofische denkbeelden uit archaische tijden en verschillende culturele tradities.

Zo speelt in de vedische traditie de symboliek van de vier elementen aarde, water, lucht en vuur en het vijfde element *ruimte* een rol in een proces van bewustzijnsverruiming – gezien als verbondenheid van de mens als microkosmos met een ruimer kosmisch Zelf; symbolisch aangeduid met het beeld dat mensen zijn als druppels in een grote kosmische oceaan. Hierover vertellen de wijsheidsteksten van de Upanishads (Laar, 2015).

Ook op het Afrikaanse continent, bijvoorbeeld in de filosofie van het Asante volk uit Ghana, spelen de vijf natuurelementen aarde, water, lucht, vuur en ether een betekenisgevende rol (Muller, 2013), die haar beslag heeft gekregen in spreekwoorden en symbolen.

‘Nu Wa, de oerschildpad’ uit de ‘Game quest for wisdom’

Chinese natuurelementen

Weer op een andere manier beduiden de natuurelementen in de Chinese mythen het mysterie van het ontstaan van de kosmos. Bijvoorbeeld hoe de vier windrichtingen op aarde door de oerschildpad *Nu Wa* zijn geopend, door diens dragende kracht en het in balans houden van het hemelgewelf. Van bijzondere betekenis zijn de natuurlijke elementen van de winden en het buigbare bamboe, de rivieren en de bergen.

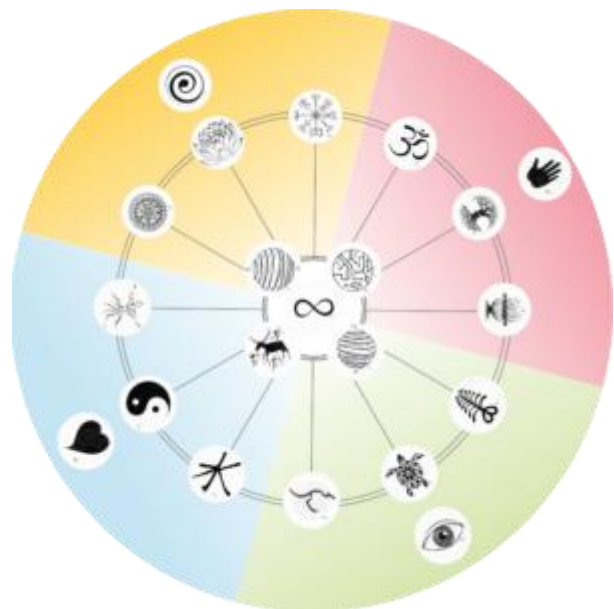
De elementen hout, vuur, aarde, metaal en water zijn in de Chinese filosofie vooral te verstaan als fasen en principes van verandering, passend bij een dynamische visie op de werkelijkheid – en niet zozeer als een verzameling van culturele artefacten en natuurlijke substanties – maar voortkomend uit de spanning tussen yin en yang in een voortdurende elementaire cyclus van het worden. Een visie, die mede ten grondslag ligt aan de geneeskunde (acupunctuur) en de Chinese astrologie.

Rad van interculturele levenskunst

Juist de creatieve spanning tussen breukvlakken en cultuurgebieden rond rode draden in de geschiedenis vormt het uitgangspunt van het *Rad van interculturele levenskunst*, dat aan de basis staat van het *Wijsheidsweb – Quest for wisdom* en de *Game quest for wisdom*.

Het Rad van interculturele levenskunst

Als een digitaal forum voor wijsheid uit alle windstreken vormt dit web, een van de initiatieven van de stichting Quest for wisdom foundation met als doel interculturele levenskunst te ontwikkelen. De ‘Gulden Snede’ is de naam van co-creatieve producties van educatief materiaal, dat zowel recht doet aan de culturele context waaruit is geput als dat het bijdraagt aan het ontwikkelen van interculturele competenties en communicatie. De basis van deze initiatieven is de filosofie van het Rad van interculturele levenskunst.

Velden en wegen van levenskunst

De visualisatie van deze filosofie als ‘het rad’ toont hoe mystieke stromingen, wereldreligies, mythische wijsheidsverhalen, kunstzinnige uitingen en filosofische stromingen van levenskunst op een symbolische wijze worden gerangschikt.

Zo vormen de vier gekleurde kwadranten ‘velden van wijsheid’ naar de elementaire aard van aarde, water, lucht en vuur; ether is gekoppeld aan het centrum waar de vier elementen samenkomen. Langs de vier velden lopen zestien verschillende wijsheidswegen als spaken van het Rad. De expressies van wijsheid die aldus gerangschikt worden zijn tevens geordend naar zes dimensies van ‘visies’ tot ‘praxis’.

Die gelaagdheid laat zien dat levenskunst een intercultureel en kleurrijk scala bevat tussen populaire vormen en praktijken (zoals *mindfulness*) en abstracte filosofische kennis. Van bijzonder belang zijn ook rituele, ambachtelijke, kunstzinnige uitingen van wijsheid en doorleefde, eerstepersoonskennis (Wit, 1998).

Culturele diversiteit en een gedeelde liefdevolle wijsheid

De symboliek van de vijf natuurelementen is het 'inter', dat in het Rad van interculturele levenskunst als een dynamisch ordeningsprincipe de ruimte open houdt tussen de diversiteit aan de buitenkant van het wiel en de eenheid in het centrum.

Het elementaire staat zowel voor de basis van het bestaan als voor het creëren van symbolische bruggen *tussen* verschillende wijsheidstradities in de vorm van gedeelde *elementaire wijsheid*. De transculturele verbinding is gevisualiseerd als het 'wit' dat alle kleuren bevat en als het centrum, waar de vier elementen aarde, water, lucht en vuur samenkomen in de *quintessence* ofwel het vijfde element.

Dynamiek tussen periferie en centrum

Bezien vanuit de filosofie van 'het rad' is de symbolische ordening zelf betekenisvol: het centrum is 'de plaats die geen plaats is' (Bulhof, Poorthuis, Bhagwandin, 2003). Waar aan de periferie van 'het rad' de eigenheid en verschillen tussen wijsheidstradities vooral aan de orde zijn in de diversiteit van verhalen en visies, ritualiteit en symboliek (exoterisch perspectief), vallen ze vanuit de quintessence gezien samen (esoterisch gezichtspunt). Dit laatste wordt ook wel als *philosophia perrenis* (Hoogcarspel, 2016, p. 7) aangeduid: achter filosofische, culturele en religieuze verschillen van wegen schuilt een gedeelde *liefdevolle wijsheid*, van medemenselijkheid en verbondenheid met de kosmos als het grote geheel.

Verhalen en symboliek

Analoog aan de vraag van de alchemisten 'hoe van lood goud te maken' vormen de aan dit 'rad' verbonden spel- en dialoogvormen, de game Quest for wisdom en het QFWF-storytelling programma een Gulden Snede van educatief materiaal.

Deze is ontwikkeld door het verzamelen van verhalen en symboliek uit verschillende culturen en wijsheidstradities en dit narratieve materiaal als game-, spel&dialoogvormen ter beschikking te stellen. De game Quest for wisdom, het mythisch-filosofische spel 'Mens, ken je zelf' en de dialoogtafel 'Wat is de kwestie? wat is de kwestie!' zijn allen gebaseerd op de symboliek van de vijf elementen.

De elementen aarde, water, lucht en vuur vormen in het spel de *elementaire* richtingen in het labyrint van het leven, gericht op het vijfde element 'levensgeluk' als 'quintessence'.

'De levensstroom' uit de 'Game quest for wisdom'

Aarde, water, lucht en vuur als elementaire richtingen voor levensgeluk (quintessence)

In die zin worden de elementen dynamischer verstaan dan in de Griekse natuurfilosofie. Tijdens het spel worden zij als metaforen 'levend' gemaakt door de wijze waarop spelers zich het *vurige, stromende, luchtige, aardse* en *etherische* verbeelden, bijvoorbeeld een bijzondere natuurbeleving. Ze vertegenwoordigen symbolische ijkpunten voor het vinden van een goede koers in het leven om, zoals filosofen van de levenskunst het uitdrukken, te worden wie je bent.

De creatieve spanning tussen mythos en logos

Een mythische verklaring van de werkelijkheid is niet gestoeld op principes en natuurwetten maar op een krachtenspel tussen natuurgeesten, zoals nimfen, vuurgeesten en andere natuurgod(inn)en. Vanuit een rationeel wetenschappelijk standpunt ziet men deze denkwijze als een 'primitieve', 'magische' of 'kinderlijke' vorm.

De ontwikkeling van de natuurwetenschappen uit filosofie en mythologie heet een overwinning van 'logos' op 'mythos' te zijn. Toch lukt het de (natuur-)wetenschappelijke benadering nooit 'mythos' algeheel achter zich te laten. De onderliggende denkbeelden, waarop de huidige spelregels van wetenschapsbeoefening berusten, hebben veeleer een mythische dan logische kracht! De aannamen stoelen op funderende metaforen over de werkelijkheid.

'De witte en de zwarte wolf', verbeelding van 'de menselijke natuur', een denkbeeld aan de basis van wetenschappelijk onderzoek naar egoïsme en altruïsme - foto uit de 'Game quest for wisdom'

De spelregels van het wetenschappelijk spel

Dat is vergelijkbaar met het gegeven dat de regels der kunst (op grond waarvan een bewijs als wetenschappelijk geldt) zelf niet met dezelfde spelregels kunnen worden 'bewezen'. Eerst dient beslecht te worden wat als 'empirie' geldt voordat er van 'evidence based' gesproken kan worden! Dit impliceert dat 'de wetenschap' niet het laatste woord toekomt bij kwesties van levensgeluk en levenskunst.

Een wetenschappelijk verhaal is een aan specifieke tijden en culturen gebonden antwoord op problemen (kwesties) die op bepaalde wijze samenhangen met de

vragen die het leven ons stelt (questies).

Perspectivisme en metaforen

Aansprekende metaforen blijken een bijzonder belangrijke rol te spelen bij nieuwe vondsten en wetenschappelijke ontdekkingen – ze vormen de zogenaamde 'context of discovery'. Deze metaforen en richtinggevende denkbeelden over hoe kennis van de natuur ontwikkeld is, worden in de 'context of justification' als niet ter zake doend weer buitengesloten. Maar blijven ze niet ondergronds (onbewust) doorwerken?

Biedt wetenschap een 'waar venster' op de werkelijkheid?

Door de eeuwen heen zijn de (wetenschappelijke en culturele) referentiekaders bovendien steeds weer gewijzigd, zoals de geschiedenis ons leert. In die zin lijken uiteindelijk sociale en culturele spelregels bepalend te zijn welke denkbeelden als het meest overtuigend door de wetenschappelijke gemeenschap worden erkend en welke niet. Wanneer de wetenschappelijke gemeenschap een bepaald perspectief als 'het ware' venster op 'de' werkelijkheid installeert, sluit zij per definitie daarmee ontelbare andere perspectieven (uit andere culturen en andere tijden) buiten.

Nietzsche (1984, p. 524) sprak in zijn werk *Die Fröhliche Wissenschaft* van een *perspectivisme*, de visie dat er “... in principe oneindig veel interpretaties mogelijk zijn...”. De werkelijkheid krijgt haar betovering en oneindigheid weer terug wanneer men zich realiseert hoe een fenomeen ook anders geduid kan worden. Door ‘om te denken’ kan men zich de wereld anders voorstellen – dan betreedt men het rijk van de vrijheid! – en kunnen tot dusverre onbekende fenomenen zich aandienen als ‘empirische gegevens’!

Rasters en filters

Zijn de wetenschappelijke spelregels en basisaannamen eenmaal geaccepteerd, dan werken ze als een filter. Dit 'raster' over de werkelijkheid wordt door sociale druk en sancties in stand gehouden. Het kost inspanning de regels te veranderen. Zowel van binnenuit, wanneer de geijkte verklaringen niet meer voldoen. Als van buitenaf, zoals gebeurde met het reorganiseren van de eertijds vrije academische wetenschapsbeoefening tot het huidige wetenschappelijke *bedrijf*.

De regenboog als symbool van verbinding – een hemelse brug naar de aarde – foto Miny Verberne

Een bekend voorbeeld van een wetenschappelijke (r)evolutie is hoe het dominante (christelijke) beeld van de schepping van de natuur moest wijken voor een natuurbeeld dat niet op de goedheid van de schepper maar op strijd is gebaseerd.

Wetenschappelijke (r)evoluties

Minder rationeel dan men zou verwachten vond de (r)evolutie plaats in de ivoren toren der wetenschap. Vooral op basis van retoriek.

Door middel van verleidelijke metaforen hebben de ‘principes’ van de *survival of the fittest* en van *natuurlijke selectie* uit Darwins evolutieleer (Bulhof, 1988) het van de creationisten in de wetenschap gewonnen.

De creationisten gingen er in hun wetenschappelijke studies van uit dat de natuur het werk van god is. Dat het scheppingsverhaal uit de bijbel niet alleen symbolisch maar ook letterlijk en historisch geduid kan worden. De conclusie luidt: overtuigender dan strenge logica blijkt metaforiek te werken. Aansprekende metaforen bezitten de kracht tegen een dominant wetenschappelijke discours in stelling te kunnen worden gebracht.

Metaforen als bruggen en ladders

Darwins theorie vond ingang in het wetenschappelijke en maatschappelijke discours als vrucht van diens literaire pen veeleer dan door bewijskracht van de ‘wetenschappelijke principes’ en ‘objectieve gegevens’ van de evolutietheorie zelf. Zijn succes hing samen met de wijze waarop hij krachtige metaforen, zoals het archetypische beeld van ‘de boom des levens’ gebruikte. Zo bracht hij met dit beeld het wetenschappelijk onderzoek op een nieuwe spoor. De natuurlijke afstamming van de mens verklaarde hij uit een ‘schakel’ (missing link) met mens- en aapachtige voorlopers van de evolutietheorie zelf. Door een nieuwe verbeeldingswereld te schetsen kon de ‘gindse’ werkelijkheid in het bewustzijn anders verschijnen (Bulhof, 1988, p. 65).

De verbeeldingskracht die (wetenschappelijke) metaforen genereert creëert de lijm en het cement, waarmee bruggen en ladders naar 'de' werkelijkheid gebouwd worden. De metaforen van Darwin definiëren een nieuw betekenisveld waarbinnen de natuurfenomenen (anders) verschijnen. Het metaforische raster van de natuur 'als een strijdtoneel' gaat goed samen met denkbeelden over de concurrentiestrijd in de sociale wereld, het marktmechanisme.

Verbeeldingskracht opent de poort naar 'de' werkelijkheid

Het is dankzij de verbeeldingskracht die levende metaforen schept dat de ervaringswerkelijkheid ook anders kan verschijnen. Die metaforiek is een hermeneutiek van beeld naar begripsvorming. Dat geeft een andere structurering van 'diezelfde' werkelijkheid. Naarmate een denkbeeld over de natuur als 'gewoner' klinkt, boet het aan retorische kracht in. De metaforiek stolt hand in hand met het domineren van een begrippenkader. De denk(beelden) zijn gestold wanneer men letterlijk en objectief gelooft in 'de waarheid' van de mens als agressief en egoïstisch wezen tussen andere natuurwezens die strijden om het bestaan.

Er is opnieuw een metaforische brug of ladder nodig om een ander begrip van de natuur te vormen. In de huidige tijd lijken de Darwiniaanse denkbeelden van de 'strijd om het bestaan', plaats te maken voor *relationele* verbanden: de natuur als leermeester voor samenwerking en het smeden van 'natuurlijke allianties'; zoals de coöperatie tussen insecten en planten, bijvoorbeeld de bij die honing neemt van de bloem en ondertussen haar zaden verspreid.

Verbeeldingskracht en dialoog

De kracht der verbeelding blijkt aldus verschillende werkelijkheden te kunnen scheppen. Door middel van ontmoeting, dialoog en het sociale spel van betekenisgeving (het wetenschappelijk debat in Darwins tijd bijvoorbeeld) kunnen de nieuwe denkbeelden bij het grotere publiek buiten de wetenschappelijke gemeenschap geaccepteerd worden.

De wetenschappelijke denkbeelden stelen op impliciete metaforen, die een ladder vormen naar 'de' werkelijkheid. De 'strijd' als metafoor organiseert zowel het denken over de natuur als dat dit beeld de dynamiek in de sociale werkelijkheid weerspiegelt. In die zin vormt deze metafoor een 'brug': (concurrentie)strijd als mechanisme helpt de verschillende referentiekaders (biologie en sociologie) te overbruggen.

Het maatschappelijk debat

Niet alleen voor het wetenschappelijk debat maar ook voor het maatschappelijk debat over 'de vluchtelingen crisis' bijvoorbeeld kan de verbeeldingskracht daarom een verbindende rol spelen.

De huidige tijd heeft transculturele metaforen nodig. Beelden die verbinden, omdat ze herkenbaar zijn voor mensen uit verschillende culturen. Beelden, waarmee mensen uit andere culturen niet als 'probleem' (de vreemde ander) maar als 'kans' worden gezien culturele diversiteit als waarde en noodzaak voor een kosmopolitische samenleving.

Door het voeren van een interculturele dialoog kunnen de beperkte antwoorden op levensvragen uit het eigen referentiekader worden verrijkt met antwoorden uit andere culturen.

Zandloper, symbool voor het samenspel van Chronos en Kairos

Wij zijn zelf de bruggen tussen culturen!

In een speel- en dialoogruijnte kan het proces van het dialogeren zelf tot ervaring worden: de participanten aan een dialoog die zich openstellen voor elkaar kunnen ervaren dat wij zelf de bruggen zijn tussen culturen.

Het is een transformatieve ervaring zich te realiseren dat wij zelf de sleutel zijn voor het vormen van een verbindingen tussen culturen! Dat besef vormt het hart van een dialogische 'derde route' tussen monoculturalisme en cultuurrelativisme.

Voor deze dialogische 'derde route' is een open geest voorwaardelijk. Alleen zo kan er een oog worden ontwikkeld voor culturele verschillen èn verwantschap in verhalen en visies, in genres en tradities met kunstzinnige uitingen, vieringen en symboliek. Ook inzicht in de historische en sociale processen die aan de vorming van referentiekaders en culturele identiteiten ten grondslag liggen, helpt bij het bouwen van bruggen tussen culturen.

Transculturele verbindingen.

Zowel van binnenuit (houding van openheid) als van buitenaf, opgeroepen door spelmiddelen zoals dobbelsteen, zandloper, kaarten, speelbord, ontstaat een open sfeer van ontmoeting en dialoog. Processen van ontmoeting en dialoog stoelen op metaforische bruggen en ladders.

De transculturele verbindingen die zo ontstaan berust op een fragiel proces: de bereidheid van deelnemers aan de dialoog zich deels te dé-identificeren met de eigen cultuur. Het ont-stollen van 'culturele waarden en normen', alsof het 'dingen' zijn die eens en voor altijd vastliggen. Het relativeren van het eigen referentiekader, vloeibaar laten worden van de afgeslotenheid in de 'eigen' identiteit.

Door middel van empathie, het vermogen zich in te leven in anderen, in 'vreemde' culturen. De 'grond' van een interculturele dialoog is eigenlijk een 'afgrond' die ontstaat door het afbrokkelen van vermeende zekerheden over afgesloten culturele identiteiten vanuit een gratuit geschonken vertrouwen

Openheid voor het 'andere'

De verbeeldingskracht maakt het mogelijk een andere verhouding tot de werkelijkheid, tot zichzelf en elkaar, in de ruimte en tot de tijd te genereren – door zich in de 'als-of' (symbolische tussen-)ruimte van het spel te begeven. Naarmate er speelruimte ontstaat, vergeten mensen de tijd en kunnen zij verleid worden het dominante taalspel eventjes tussen haakjes te zetten en uit de functionele rol te stappen en ... elkaar als *homo ludens* te ontmoeten!

De scheppende en transformatieve kracht van verbeeldingskracht en speelruimte is door meerdere filosofen onderkend en bijvoorbeeld door Joke Hermsen (2014) uitgewerkt als de kunst zich niet door de kloktijd gevangen te laten nemen, verbeeld als vadertje tijd ofwel *Chronos* uit de Griekse mythologie, maar door de jonge god van het goede moment, *Kairos*, bij zijn haarlok te grijpen – als metafoor voor het genereren van een cultuur van bevlogenheid.

'Rond de speeltafel met 'Mens, ken je zelf', filosofisch-mythische spelvormen

Kairos en Chorons

In een speelruimte regeren niet de vanzelfsprekendheden die we als 'feiten'

of als 'de mores' ('dat moet nu eenmaal zo') aannemen, maar de *mogelijkheid*, de kracht van het *verlangen*. De verbeeldingskracht ontlokt vragen: "Hoe zou je willen zijn, welke droom wil je volgen?" – en laat mensen dromen van nieuwe mogelijkheden, een betere wereld.

inclusief vragen over wie het 'zelf' is dat hier een antwoord op geeft: Mens, ken, je zelf! – Wat mensen anno nu onder 'de' werkelijkheid verstaan is ooit zo beklonken.

Er zijn andere denkbeelden en normen mogelijk door de vrijheid te nemen en te gaan dromen over een ander leven en een andere wijze van samenwerken. De kracht van beelden en verhalen blijkt cruciaal voor mensen die voor de drempel naar een nieuwe fase in leven of loopbaan staan, die een stap in een andere richting willen zetten.

Dromen van een andere werkelijkheid....

Er zijn moed en verbeeldingskracht nodig voor het inslaan van een nieuwe koers als persoon, team of organisatie (Brohm & Muijen, 2010; 2017). Voor het stem geven aan maatschappelijke dromen; het zetten van een stapje in de richting van een sociale utopie. Waar het durven dromen en onderzoeken al een complexe zaak is voor mensen met eenzelfde culturele achtergrond en gedeelde waarden (Achterhuis, 2006; Bregman, 2014) geldt dit des te meer voor vraagstukken van de multiculturele samenleving.

Het vinden van inter- en transculturele levensvormen

De multiculturele samenleving kent zowel warme voorstanders als felle tegenstanders. Het omgaan met verschillen is door Paul Scheffer als maatschappelijk vraagstuk aan de orde gesteld in zijn in 2000 verschenen artikel *Het multiculturele drama*. Daarvoor in 1996 was het internationale debat al op scherp gezet door Samuel P. Huntingtons boek over de *Clash of Civilizations*. Sindsdien klinken er harde tonen in een verhit politiek debat en rollen de meningen over menige borreltafel. Voor- en tegenstanders van tolerantie en een menswaardige opvang van vluchtelingen buitelen over elkaar heen in de sociale media ... Hoe hoopgevend wanneer het geloof in de goede inborst van de mens als 'realisme' op basis van historische studies wordt aangekaart (Bregman, 2019).

De geschiedenis leert dat er meer voor nodig is om in plaats van 'botsingen' ontmoetingen tussen culturen te laten ontstaan. Hoe kan een multiculturele samenleving ruimte maken voor inter- en transculturele levensvormen, op een vergelijkbare wijze zoals de samenklanken uit diverse culturen in wereldmuziek hoorbaar is?

De Gulden Snede

Dit inspirerende voorbeeld van wereldmuziek zal de start vormen van een volgende reeks: 'de Gulden Snede' is gekozen als naam van een storytelling programma van de Quest for wisdom foundation (QFWF). Deze naam heeft een rijke geschiedenis: als 'sectio aurea' of 'sectio divina' speelt ze sinds Pythagoras een grote rol, zowel in het ontraadselen van geheimen van de natuur als in de wiskunde. Deze wetenschap gold als een van de zeven vrije kunsten en gaf een exacte definitie van de 'goddelijke verhouding', die we zowel tegen komen in natuurlijk groeiprocessen (plantengroei, de

vorming van schelpen, etc.), als in de muziek en in de kunst is ze terug te vinden in de verhouding op schilderijen, menselijke proporties in beeldhouwwerken en in architectonische verhoudingen.

De Wiskundige definitie

De wiskundige definitie luidt dat de gulden snede een verdeling van een lijnstuk is in twee delen (de zogenoemde uiterste en middelste reden); en wel in een bijzondere verhouding: het grootste van de twee delen (a) verhoudt zich tot het kleinste (b), zoals het gehele lijnstuk zich verhoudt tot het grootste, ofwel $a:b=(a+b):a$. We nemen deze mysterieuze Gulden Snede, die werelden van de natuur en van de cultuur, de α -(alfa), β -(bèta) en γ -(gamma) wetenschappen met elkaar verbindt, als een metafoor voor een ontwikkeling van multi- naar inter- en transcultureel bewustzijn. Die ontwikkeling tracht de QFWF te stimuleren met behulp van inter- en transculturele vormen van storytelling, waarmee maatschappelijke verbindingen tussen culturen kunnen worden gestimuleerd.

Wellicht juist door tegen de tijdgeest in de 'kramp' over 'aanpassing aan de Nederlandse waarden en normen' los te laten. Er klinken ook hoopvolle stemmen en inspirerende initiatieven vanuit inclusie, openheid en culturele diversiteit.

In een speelruimte zijn er naast gedeelde waarden van medemenselijkheid – die mensen als spelers met elkaar verbinden – juist de kleurrijke verschillen die vrolijk stemmen en een gemeenschappelijke speelruimte open houden. In die interculturele ruimte is de QFWF doende een storytelling programma te ontwikkelen, vooral door middel van kunstzinnige, polylogische en literaire

uitingsvormen. Door in verhalen, symbolen en rituelen uit de verschillende windstreken gedeelde motieven te vinden en deze te gebruiken bij het vormgeven van games, spel & dialoog als transculturele bruggen tussen culturen!

Literatuur

Literatuurlijst van de gehele serie

Versie 22 april 2020

- Abma, R. e.a. (red.) (2010). *Evidentie en existentie. Evidence-based behandelen en verder ...* Tilburg: KSGV.
- Abma, T.A. (2010). *Herinneringen en dromen van zeggenschap. Cliëntenparticipatie in de ouderenzorg.* Den Haag: Boom/ Lemma uitgevers.
- Achebe, C. (1978). *Een wereld valt uiteen.* (vertaling Jan Dicker/ vertaalgroep Bergeyk) Amsterdam: Uitgeverij Maarten Muntinga BV.
- Achterhuis, H. (1988). *De markt van welzijn en geluk.* Baarn: Ambo.
- Achterhuis, H. (2006). *Utopie.* Amsterdam: Ambo.
- Allen, B. (2000). *De laatste medicijnmannen.* Haarlem: Uitgeverij Schuyt & Co. Uitgevers.
- Andreus, H. (1979). *Dat licht van mij.* Haarlem: Uitgeversmaatschappij Holland.
- Arendt, H. (1958). *The Human Condition* Chicago. University of Chicago Press.

- Arendt, H. (1994). *Vita Activa*. Amsterdam: Boom.
- Artist, R. (2016). *Indiaans verhaal. In de schaduw van twee beschavingen*. Zutphen: Walburg pers.
- Baanders, B. (2007). *Overgeleverd aan de toekomst. Emanuel Levinas en de Talmoed*. Budel: Damon.
- Baart, A. (2003). *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma.
- Banning, H. & Banning-Mul, M. (2010). *Narratieve begeleidingskunde. Hoe het gebroken verhaal professioneel te waarderen*. Amsterdam: uitgeverij Nelissen/ Boom.
- Baudrillard, J. (1992, 3^e druk). *De fatale strategieën*. (vertaald door Nio, M. & Vollemans, K.). Amsterdam: Uitgeverij Duizend & Een.
- Baudrillard, J. (1999). *Fatal strategies*. London, UK: Pluto Press.
- Bauman, Z. (2011). *Vloeibare tijden, Leven in een eeuw van onzekerheid*. Zoetermeer: Uitgeverij Klement.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. London, UK: Sage.
- Beck, U. (2001). *De wereld als risicosamenleving*. Amsterdam: Van Gennip.
- Becker, M. & van Tongeren, P. (2009.) *Sprekende werken. Over de ethische zeggingskracht van literatuur*. Budel: Damon.
- Berk, Tjeu van den (2003, 4^e druk). *Mystagogie. Inwijding in het symbolisch bewustzijn*. Zoetermeer: Meinema.
- Bersselaar, V. van den (2009). *Bestaansethiek. Normatieve professionalisering en de ethiek van identiteits-, levens- en zingevingsvragen*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Bloch, E. (1955). *Das Prinzip Hoffnung*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Bohm, D. (1980). *Wholeness and the Implicate Order*. London: Routledge.
- Braidotto, R. (1991). *Beelden van de leegte*. Kampen: Kok Agora.
- Bregman, R. (2014 a). Geraadpleegd op 14-09-2014 van [Beste-Diederik-Samsom-gaan-we-nog-iets-zien-van-uw-voortgangsgeloof](#).
- Bregman, R. (2014 b). *Gratis geld voor iedereen: En nog vijf grote ideeën die de wereld kunnen veranderen*. Amsterdam: De Correspondent.
- Bregman, R. (2019). *De meeste mensen deugen. Een Nieuwe geschiedenis van de mens*. Amsterdam: De Correspondent.
- Brohm, R. & Muijen, H. S.C.A. (2010). Leven in organisaties: een kunst! – Een kritiek op de zelfgenoegzame redelijkheid in organisaties. *Filosofie* 20 (1) 45-50; Participatie en nabijheid als kwaliteiten van afstemming en samenwerking. *Filosofie* 20 (2) 50-55; Zelfwording tussen de bedrijven door: levenskunst in organisaties als medley. *Filosofie* 20 (3), 49-54.
- Brohm, R. & Muijen, H. S.C.A. (2017). Art dialogue methods: phronèsis and its potential for restoring an embodied moral authority in local communities, *British Journal of Guidance & Counselling*, DOI: 10.1080/03069885.2017.1413170.
- Brohm, R. (2005). *Polycentric Order in Organizations. A dialogue between Michael Polanyi and IT-consultants on knowledge, morality and organization*. Rotterdam: Erasmus University Press.
- Buber, M. (2003). *Ik en Jij*. (vertaling Marianne Storm). Utrecht: Uitgeverij Bijleveld.
- Bulhof, Ilse N. (1988). *Darwins Origin of Species: Betoverende wetenschap. Een onderzoek naar de relatie tussen literatuur en wetenschap*. Baarn: Ambo.
- Bulhof, I. N., Poorthuis, M., Bhagwandin, V. (2003). *Mijn plaats is geen plaats. Ontmoetingen tussen wereldbeschouwingen*. Kampen: Klement/ Pelckmans.
- Campbell, J. (2008). *The Hero with a Thousand Faces*. Novato, California: New World Library.
- Capra, F. (1991). *Het keerpunt. Wetenschap, samenleving en de opkomst van de nieuwe cultuur*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.

- Carp, A. (2008). De verspreiding van de Soefi Boodschap. In: *De Soefigedachte*. Uitgave van de Soefi Beweging Nederland en Vereniging Soefi-Contact. September 2008.
- Carp, A. (2011). Gedachten over de doelstellingen van de Soefi Beweging. In: *De Soefigedachte*. Uitgave van de Soefi Beweging Nederland en Vereniging Soefi-Contact. Maart 2011.
- Chong, W.-L. (2016). *Filosofie met de vlinderslag. De daoïstische levenskunst van Zhuangzi*. Budel: Damon.
- Coelho, P. (2004). *De Alchemist*. Amsterdam/ Antwerpen: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Coenen, B. (2008). *Het verborgen lijden in organisaties. Een pleidooi tegen de aanpassing*. Barneveld: Uitgeverij Nelissen.
- Coenen, B. (2009). *Schuren, knutselen en schooieren*. Barneveld: Uitgeverij Nelissen.
- Coenen, B. (2013). *Coaching de oorlog verklaard! Een driedimensionale benadering van denken en handelen bij begeleiding en verandering*. Rotterdam: 2010 Uitgevers.
- Coudert, A. (1984). *Alchemie. De steen der wijzen*. Deventer: Uitgeverij Ankh-Hermes.
- Couwenberg, S.W. (2011). *Tijdsein. Peiling en perspectief van deze tijd*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt BV p. 225-226.
- Couwenberg, S.W. (2016). Glocalisering als alternatief van globalisering geraadpleegd op 07-09-2016 van *Civis Mundi*, nr. 39.
- Couwenberg, S.W. (2017). Kort begrip van de moderniteit als nieuw beschavingstype (II). Grondslagen moderniteit. Geraadpleegd op 09-11-2017 van *Civis Mundi*, nr. 52.
- Daily Telegraph (2017). Geraadpleegd op 2017-08-22 van [Footballer-among-parents-walked-out-from-northern-beaches-school-play-on-stolen-generation](#).
- De Verleiders (2014). "Door de bank genomen". Geraadpleegd op 11-04-2018 op www.youtube.com/watch?v=VPCfXkxMNCQ.
- Derrida, J. (1989). *De stem en het fenomeen*. Baarn: Ambo.
- Derrida, J. (1991). *Of spirit. Heidegger and the question*. Chicago/ London: University of Chicago Press.
- Devisch, I. (2016). *Rusteloosheid. Pleidooi voor een mateloos leven*. Amsterdam/ Antwerpen: De Bezige Bij.
- Dijksterhuis, E.J. (1985). *De mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Dohmen, J. (2008 a). *Het leven als kunstwerk*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Dohmen, J. (2008 b). *Tegen de onverschilligheid. Pleidooi voor een moderne levenskunst*. Amsterdam: Ambo.
- Dohmen, J. (red). (2008 c). *Over Levenskunst. De grote filosofen over het goede leven*. Amsterdam: Ambo.
- Draaisma, D. (2013). *De dromenwever*. Groningen: Historische uitgeverij.
- Duintjer, O.D. (1988 a). *Hints voor een diagnose. Naar aanleiding van Kant. Over aard, grenzen en alternatieven van het rationeel-empirisch bewustzijn*. Baarn: Ambo.
- Duintjer, O.D. (1988 b) Romdom metafysica. Over 'transcendentie' en de dubbelzinnigheid van metafysica. Amsterdam: Boom.
- Duintjer, O.D. (2002) *Onuitputtelijk is de waarheid*. Budel: Damon.
- Ellul, J. (1989-12). Interview Over *het verraad van de techniek*. Geraadpleegd op 2019-06-17 van naturearteducation.org/R/Interviews/Ellul1
- Ende, T. van den (2011). *Waarden aan het werk: Over kantelmomenten en normatieve complexiteit in het werk van professionals*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

- Es, R. van (2009). *Veranderdiagnose. De onderstroom van organiseren*. Deventer: Kluwer.
- Ewijk, H. van (2014). *Omgaan met sociale complexiteit. Professionals in het sociale domein*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Ewijk, H. van., & Kunneman, H. (2013). *Praktijken van normatieve professionalisering*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Forbes, J.D. (1988). *Black Africans and Native American: color, race, and caste in the evolution of red-black peoples*. Oxford/ New York: Basil Blackwell.
- Forbes, J.D. (2008). *Columbus and other cannibals*. New York: Seven Stories Press.
- Forstatter, M. (2001). *Leven in het heden. Overpeinzingen van een Romeinse keizer Marcus Aurelius*. 's-Gravenhage: Rainbow Pockets.
- Foucault, M. (1986). *De geboorte van de kliniek: Een archeologie van de medische blik*. Nijmegen: SUN.
- Frazer, J. (1994). *The Golden Bough. A study in magic and religion*. Hertfordshire: Wordsworth Reference.
- Fromm, E. (1972). *De angst voor vrijheid: De vlucht in autoritairisme, destructivisme, conformisme*. Utrecht: Bijleveld.
- Fromm, E. (2010). *Dromen, sprookjes, mythen. Het verstaan van een vergeten taal*. Utrecht: Bijleveld.
- Fry, S. (2018). *Mythos. De Griekse mythen herverteld*. (vertaald door Henny Corver, Ineke van den Elskamp, Pon Ruiter en Frits van der Waa). Amsterdam: Thomas Rap.
- Gadamer, H-G. (2010). *De actualiteit van het schone – Kunst als spel, symbool en feest*. Amsterdam: Boom Kleine Klassieken.
- Gebser, J. (1978). Ursprung und Gegenwart der Geschichte in *Gesamtausgabe*, Bd. 1 & 2. Schaffhausen: im Novalis Verlag.
- Hadot, P. (2004). *Filosofie als een manier van leven*. Amsterdam: Ambo.
- Halsema, F. (2018). *Macht en verbeelding*. Rotterdam: Uitgeverij Lemniscaat.
- Han, Byung-Chul (2014). *De vermoeide samenleving. De transparante samenleving. De terugkeer van Eros*. Amsterdam, Uitgeverij Van Gennip.
- Han, Byung-Chul (2015). *De vermoeide samenleving*. Amsterdam: Van Gennep
- Heidegger, M. (1927, 1984). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Harari, Y.N. (2018 a). *Sapiens. Een kleine geschiedenis van de mensheid*. (Vertaling Inge Pieters). Amsterdam: Uitgeverij Thomas Rap.
- Harari, Y.N. (2018 b). *Homo Deus. Een kleine geschiedenis van de toekomst*. (Vertaling Inge Pieters). Amsterdam: Uitgeverij Thomas Rap.
- Haraway, D.J. (1991). *A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century. Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. London: Routledge.
- Hart, W. & Buiting, M. (2012). *Verdraaide organisaties. Terug naar de bedoeling*. Alphen aan den Rijn: Vakmedianet Management BV.
- Heaven, R. (2009). *The Hummingbird's Journey to God: Perspectives on San Pedro, the Cactus of Vision*. Winchester UK, Washington USA: O Books.
- Heidegger, M. (1984). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Heidegger, M. (1986). *Unterwegs zur Sprache*. Tübingen: Verlag Gunther Pfullingen Neske.
- Hermsen, J. J. (2009). *Stil de tijd. Pleidooi voor een langzame toekomst*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Hermsen, J. J. (2014). *Kairos. Een nieuwe bevlogenheid*. Utrecht/ Amsterdam/ Antwerpen: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Hermsen, J. J. (2019). *Het tij keren. Met Rosa Luxemburg en Hannah Arendt*. Amsterdam: Prometheus, Nieuw Licht.
- Hillesum, E. (1986). *Etty: De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943*. (Klaas A.D. Smelik, red) Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Hobbes, T. (1983). *Leviathan*. Amsterdam: Boom.

- Hoffman, E. & Verdooren, A. (2018). *Diversity competence. Cultures don't meet, people do*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Holitzka, M. & Remmert, E. (2004). *Systemische organisatieopstellingen. Conflicten oplossen in en op het werk*. Katwijk: Panta rhei.
- Hoogcarspel, E. (2016). *Het Boeddha-fenomeen. Naar een westers boeddhisme*. Leusden: ISVW uitgevers.
- Houts, G. van (2016). *Door de bank genomen*. Amsterdam/ Antwerpen: Q.
- Huizinga, J. (2008). *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press/ Athenaeum Boekhandel Canon.
- IJsseling, S. (1990). *Mimesis: over schijn en zijn*. Amsterdam: Ambo.
- Isaacs, J. (red) (1984). *Australian Dreaming. 40.000 years of Aboriginal History*. Sydney/ Auckland/ London/ New York: Lansdowne Press.
- Janssens, U. (2009). *De heidenen. Riten, culten en religie in de Lage Landen. Van oertijd tot het christendom*. Tiel: Lannoo uitgeverij.
- Jaspers, K. (1983). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. München/ Zürich: Piper & Co Verlag.
- Jaspers, K.T. (1919). *Psychologie der Weltanschauungen*. Berlin: Springer.
- Jorna, T. & Voois, W. (2014). *Onmetelijke eenzaamheid. Eenzaamheid als mogelijkheid tot zelfwording en zinvinding*. Delft: Eburon.
- Jung, C.G. (1950). *Gestaltungen des Unbewussten*. Zürich: Rascher.
- Jung, C.G. (1993). *Symboliek van de Mandala. Beelden uit het onbewuste* (vert. Vries, P. de) Rotterdam: Lemniscaat.
- Kant, I. (1997). *Fundering voor de metafysica van de zeden*. Amsterdam: Boom.
- Kaptein, M. (2011). *Waarom goede mensen soms de verkeerde dingen doen. 52 bespiegelingen over ethiek op het werk*. Amsterdam/ Antwerpen: uitgeverij Business Contact.
- Kerckhove, van C. & Heyvaert, E. (2016). *Van de wereld. Filosofische reisimpressies van gebruiken, rituelen en sjamanisme*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.
- Kessels, J. (1999). *Geluk en wijsheid voor beginners. Inleiding in de kunst van het filosoferen*. Amsterdam: Rainbow Pockets.
- Kessels, J., Boers, E. & Mostert, P. (2002). *Vrije ruimte. Filosoferen in organisaties*. Amsterdam: Boom.
- Khan, I. (1994). *De religie van het hart. De eenheid van religieuze idealen*. Katwijk aan Zee: uitgever Panta Rhei.
- Kierkegaard, S. (1995). *Over het begrip ironie*. Meppel/ Amsterdam: Boom.
- Kimmerle, H. (1991). *Philosophie in Afrika – Afrikanische Philosophie*. Frankfurt/ New York: Edition Qumran Campus Verlag.
- Kimmerle, Heinz (2015) *Interculturele filosofie. Een studieboek*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.
- Kisner, W. (2017). The Medial Character of Interdisciplinarity: Thinking in the Middle Voice. *Issues in interdisciplinary studies*. No. 35, pp. 29-52.
- Klaver, J. (2015). *De mythe van het economisme*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Kleinlugtenbelt, D. (2007). *Mensbeelden en levenskunst. De mens en de kunst het eigen leven vorm te geven*. Budel: Damon.
- Klever, W.N.A. (1986). *Spinoza. Verhandeling over de verbetering van het verstand*. Amsterdam: Ambo.
- Koplant, R. (1999). *Geluk is gevaarlijk*. Amsterdam: uitgeverij Muntinga Pockets i.s.m. G.A. van Oorsschot, Rainbow Pockets.
- Kroesen, O. (2008). *Leven in organisaties. Ethiek, communicatie, inspiratie*. Vught: Skandalon.

- Kuijpers, M. & Meijers, F. (2009). *Studieloopbaanbegeleiding in het hbo: mogelijkheden en grenzen*. Den Haag: Haagse Hogeschool.
- Kundera, M. (2004, vert. Jana Beranová). *De ondraaglijke lichtheid van het bestaan*. Baarn: Ambo Anthos.
- Kunneman, H. (1996). *Van theemutscultuur naar walkman-ego*. Meppel: Boom.
- Kunneman, H. (1998). *Post-moderne moraliteit*. Amsterdam: Boom.
- Kunneman, H. (2005). *Vorbij het dikke ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Kwee S.-L. (1966). *Denken met de rechterhand. Een poging tot metasystematische explicatie*. Amsterdam: J.M Meulenhoff.
- Laar, W. van de (2015). *De Upanishads*. (Vertaald en toegelicht door Wim van de Laar). Hilversum: Uitgeverij Nachtwind.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago/ London: University of Chicago Press.
- Leeuw, K.L. van der (2010). *Confucianisme, Een inleiding in de leer van Confucius*. Amsterdam: Ambo.
- Leijen, A. (2004). *Profielen van Ethiek. Van Aristoteles tot Levinas*. Bussum: uitgeverij Coutinho.
- Lemaire, T. (1976). *Over de waarde van culturen. Een inleiding in de kultuurfilosofie*. Baarn: Ambo-Herdruk.
- Lemaire, T. (1986). *De indiaan in ons bewustzijn. De ontmoeting van de Oude met de Nieuwe Wereld*. Baarn: Ambo.
- Leopold, M. (1976). *Vervoeging van zijn*. Baarn: Bosch & keuning, Seismogram-reeks.
- Lessing, G.E. (1979). *De opvoeding van de mensheid*. (Ingeleid, vertaald en geannoteerd door dr. J. Sperna Wieland). Baarn: Het Wereldvenster.
- Levinas, E. (1989). *De tijd en de ander*. Baarn: Ambo.
- Libbrecht, U., Kimmerle, H. & Janssens, E. (red). (2016). *Filosofie zonder grenzen*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.
- Lommel, P. van (2009). *Eindeloos bewustzijn. Een wetenschappelijke visie op de bijna dood ervaring*. Utrecht: Ten Have.
- Luyendijk, J. (2011). *Dit kan niet waar zijn. Onder bankiers*. Amsterdam: Atlas contact.
- Lyotard, J-F (1988). *Het postmoderne weten*. (vertaling Cécile Janssen en Dick Veerman). Kampen: Kok Agora.
- Lyubomirsky, S. (2008). *De maakbaarheid van het geluk. Een wetenschappelijke benadering voor een gelukkig leven*. Amsterdam: uitgeverij Archipel.
- Machiavelli N. (1983). *De vorst*. Amsterdam: J.H. De Bussy.
- Marr, B. (2017). *A complete Beginners Guide to Blockchain*. Geraadpleegd op 09-05-2018 van [A-complete-beginners-guide-to-blockchain](#)
- Maslow, A. (1964). *Religions, Values, and Peak Experiences*. Columbus: Ohio State University.
- McIntyre, A. (1984). *After Virtue. A Study in Moral Theory*. University of Notre Dame Press.
- Meijers, F. (red). (2012). *Wiens verhaal telt? Naar een narratieve en dialogische loopbaanbegeleiding*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.
- Meijers, F., Kuijpers, M., Mittendorff, K. & Wijers, G. (2014). *Het onzekere voor het zekere*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.
- Mintzberg, H. (1998) *Organisatiestructuren*. Schoonhoven: Academic Service.
- Moerland, Bram (1992) *Schatgraven in Nag Hammadi. Een inleiding tot de gnostiek*. Den Haag: Synthese Mirananda.
- Moor, M. (2012). *Tussen de regels. Een esthetische beschouwing over geweld van organisaties*. Utrecht: Uitgeverij IJzer.

- Morgan, G. & Burrell G. (1979). *Sociological Paradigms and Organisational Analysis*. London: Heinemann.
- Morgan, G. (1986). *Images of Organisations*. Thousand Oaks: Sage.
- Muijen, H.S.C.A. (2001). *Metafoor tussen magie en methode. Narratief leren in organisaties en therapie*. Kampen: Kok Agora.
- Muijen, H. S.C.A., Appel, G., Cock Buning, T. de (red). (2004). *Hoe word je wijzer als je ruim denkt?* Amsterdam: VU uitgeverij.
- Muijen, H. S.C.A. (2007). “Het innerlijk kompas: worden wie je bent! Levenskunst voorbij fundamentalisme en relativisme” in: Roothaan, A. & Saane, J. van, (red). *Wat is Wijs? Reflecties op spirituele vorming*. Kampen: Uitgeverij Ten Have.
- Muijen, H. S.C.A. (2009). “Het innerlijk kompas” in: *Supervisie en Coaching*, 26, 2-2009, 65-88.
- Muijen, H. S.C.A. (2010). *Mens, ken je Zelf* [spel] Weesp: Thymia/QFWF.
- Muijen, H. S.C.A. (2011 a). “Levenskunst als basis voor begeleiding” in: *Supervisie en Coaching*. (28), 3-2011, 103-121.
- Muijen, H. S.C.A. & Van Marissing, L. (2011 b). *‘iets’ maken. Beeldend werken nader bekeken*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.
- Muijen, H. S.C.A. (2012). *Wat is de kwestie? – Wat is de kwestie!* [spel] Weesp: Thymia/QFWF.
- Muijen, H. S.C.A. (2014). De narrige levenskunstenaar als begeleidingskundige. in: *Tijdschrift voor Begeleidingskunde* 3 (2) 28-37.
- Muijen, H. S.C.A. (2016). *Game Quest for wisdom*, een Intercultureel Rad voor levenskunst. [spel] Weesp: Thymia/QFWF.
- Muijen, H. S.C.A. (2017). Morele verbeeldingskracht in reflectie. In: Meijers, F. & Mittendorff, *Zelfreflectie in het hoger onderwijs*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant, pp.109-145.
- Muijen, H. S.C.A. & Brohm, R. (2017). Art dialogue methods: phronèsis and its potential for restoring an embodied moral authority in local communities. In: *British Journal of Guidance & Counselling*. To link to this article: <https://doi.org/10.1080/03069885.2017.1413170>.
- Muijen, H. S.C.A. (2018). Culturen ontmoeten elkaar niet - of toch wel? Belangrijke stap voorbij het vrijblijvende multiculturalisme. In: *Civis Mundi digitaal*. nr. 63.
- Müller, L. F. (2013). *Religion and chieftaincy in Ghana. An explanation of the persistence of a traditional political institution in West Africa*. Zürich/ Berlin: LiT Verlag.
- Nietzsche, F. (1982). *Also sprach Zarathustra. Ein Buch für Alle und Keinen*. Stuttgart: Reclam.
- Nietzsche, F. (1984 a). Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik. *Werke I* Ulm: Ullstein Materialien.
- Nietzsche, F. (1984 b). Also sprach Zarathustra. *Werke II*; Ulm: Ullstein Materialien.
- Nietzsche, F. (1984 c). Jenseits von Gut und Bose; Zur Genealogie der Moral. *Werke III*. Ulm: Ullstein Materialien.
- Nietzsche, F. (1984 d). Die fröhliche Wissenschaft. In: *Werke II*; Ulm: Ullstein Materialien.
- Nussbaum, M. (2001). *De breekbaarheid van het goede. Geluk en ethiek in de Griekse filosofie en literatuur*. Amsterdam: Ambo.
- Nussbaum, M. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo.
- NVAO (2015). Geraadpleegd op 22-09-2015 van [Herbeoordeling master Begeleidingskunde](#).
- Obama, B. (2015). *Speech for the African Union*, geraadpleegd op 18-08-2015, van [Remarks by President Obama to the People of Africa](#).

- Oosterling, H. (2002). De mens als medium der media. Radicalisering van een middelmatig denken. In: Mul, J. de (red). *Filosofie in cyberspace*. Kampen: uitgeverij Klement, 291-329.
- Plato (vert. X. de Win, 1980). De staat. In: *Verzameld Werk III*. Baarn: Ambo.
- Polanyi, M. (1966). *The Tacit Dimension* London: Routledge & Kegan Paul.
- Pollak, K. (2007). *As it is in Heaven*. [film] Quality Film Collection. Dvd DS91830.
- Popper, K. (2011). *The Open Society and Its Enemies*. Oxford: Taylor & Francis Ltd.
- Prins, A.W. (2007). *Uit verveling*. Zoetermeer: Klement.
- Quispel, G. (red.). (1992). *De Hermeneutische Gnosis in de loop der eeuwen. Beschouwingen over de invloed van een Egyptische religie op de cultuur van het westen*. Baarn: Tirion.
- Rabbi Nachman van Bratslav (2000). *Grenzeloos vertrouwen*. Den Haag: Servire.
- Ricoeur, P. (1975). *La métaphore vive*. Paris: Du Seuil.
- Rizzuto, G. (2014 a). *Mediale levenskunst, een interculturele polyloog*. Brussel: ASP.
- Rizzuto, G. (2014 b). Joep Dohmen en het echech van de (westerse) levenskunst. in: *Civis Mundi*. (26) (thema 11).
- Rizzuto, G. (2016). Het actuele belang van interculturele filosofie. Pleidooi voor een centrale rol ervan in de wijsbegeerte. in: *Civis Mundi*. 36 (thema 1.1).
- Rizzuto, G. (2018-03). Bergen en Rivieren. Geraadpleegd op 2019-03-13 van [wijsheidsweb-quest for wisdom](#).
- Roemi (2002). *Liefde is de weg. Kwatrijnen van Djelal-oed-din Roemi*. Utrecht/ Antwerpen: Servire.
- Ronde, de M.A. (2005). Geraadpleegd op 11-11-2015 van [Trage vragen in een snelle wereld](#).
- Ronde, M.A. de & Gronouwe, J. (2013). Stilte in het handelingsrepertoire van de begeleidingskundige. In: *Tijdschrift voor Begeleidingskunde*, 2 (3) 2-14.
- Ronde, M.A. de (2015). *Speelruimte voor ervaring en reflectie. Een praktijkgericht onderzoek naar het gebruik van spel in begeleidingssituaties*. Delft: Eburon.
- Ryle, G. (1990). *The Concept of Mind*. Aylesbury: Penguin Books.
- Sartre, J-P. (1965). *Esquisse d'une théorie des émotions*. Paris: Hermann.
- Sartre, J-P. (1988). *La transcendance de l'égo*. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.
- Scharmer, C.O. (2008). *Theory U: Leading from the Future as it Emerges*. San Francisco: Berret-Koehler Publishers.
- Schiller, F. (1949). *Über die ästhetische Erziehung des Menschen*. Gottingen-Hamburg: Verlag Öffentliches Leben.
- Schiller, F. (1994). *Brieven over de esthetische opvoeding van de mens*. Kampen: Agora.
- Schiller, F. (2009). *Brieven over de esthetische opvoeding van de mens*. Amsterdam: Octavo publicaties.
- Schmid, W. (2001). *Filosofie van de levenskunst. Inleiding in het mooie leven*. Amsterdam: Ambo.
- Schmid, W. (2008). *Geluk. En waarom het niet het belangrijkste in het leven is*. Amsterdam: Ambo.
- Scott Littleton, C. (red). (2005). *Mythologie. Een geïllustreerde geschiedenis van mythen en verhalen uit de gehele wereld*. Kerkdriel: Librero.
- Sloterdijk, P. (2005). *Sferen*. Amsterdam: Boom.
- Smeyers, P. en Lemmen, W. (1995). Het project van Charles Taylor, Over authenticiteit en de oorsprong van het moderne 'morele zelf'. in: *Ethische perspectieven*. 5 (1) 9-23.
- Smit, A. (2011). De gnostici en hun worsteling met goed en kwaad. In: *De Soefigedachte*. Uitgave van de Soefi Beweging Nederland en Vereniging Soefi-Contact. maart 2011.

- Spinoza (1997). *Theologisch-Politiek Traktaat*. (vert. F. Akkerman). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Spinoza, B. (1979). *Ethica*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Spinoza, B. (1986). *Verhandeling over de verbetering van het verstand*. (Ingeleid en vertaald door Klever, W.). Baarn: Boom, wijsgerig.
- Stemerding, R. (2015). 'Presentie' of 'waar de schildpad wel komt'. [opdracht Organisatie-Ethiek]. Masteropleiding Begeleidingskunde, Hogeschool Rotterdam, Rotterdam.
- Stralen, G. van & Gude, R., (red). (2012). *En denken! Bildung voor leraren*. Leusden: ISVW Uitgevers.
- Taylor, Ch. (2006). *Sources of the Self. The Making of Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Taylor, Ch. (2009). *De Malaise van de Moderniteit*. Kampen: Ten Have.
- Tegenlicht (2012-07-17). Geraadpleegd 10-01-2012 [vpro-tegenlicht-gaat-over-cleantech](#).
- Tjin a Die, K. & Zwaan, I. (2015). *Beschermjassen op school. Aandacht voor verschil in het onderwijs*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Tongeren, P. van (2007). *Acht colleges 'Geschiedenis van de ethiek'* [op CD].
- Tongeren, P. van (2009). "Over de oorsprong en het kwaad in Griekse en joodse oorsprongsverhalen." in: Becker, M. & Tongeren, P. van (red) *Sprekende werken. Over de ethische zeggingskracht van literatuur*. Budel: Damon.
- Tongeren, P. van (2014). *Leven is een kunst. Over morele ervaring, deugdethiek en levenskunst*. Zoetermeer: Uitgeverij Klement.
- Uden, R. van & Pieper, J. (red). (2012). *Ritualiteit tussen heil en heling*. Tilburg: KSGV.
- Velde, J. van (2010). *De Grote Zaal*. Stg. CPNB Nederland leest.
- Verbeeck, Ph. (2007). *Het taoïstisch denken van Lao Tzu*. Leuven/ Voorburg: Acco.
- Vermaak, H. (2009). *Plezier beleven aan taaie vraagstukken. Werkingsmechanismen van vernieuwing en weerbaarheid*. Deventer: Kluwer.
- Vermeulen, B. (1983). Geraadpleegd op 29-09-2015 van [De betekenis en ontwikkeling van het woord parrèsia](#).
- Verplaetse, J. (2008). *Het morele instinct. Over de natuurlijke oorsprong van onze moraal*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.
- Visser, G. (2015). *Oorsprong & vrijheid*. Amsterdam: Sjobbolet.
- Vroon, P. & Draaisma, D. (1985). *De mens als metafoor*. Baarn: Ambo.
- Wachter, D. De (2016 a, 30^e druk). *Borderline times. Het einde van de normaliteit*. Leuven: Lannoo Campus.
- Wachter, D. De (2016 b). *De Wereld van De Wachter*. Leuven: Lannoo Campus.
- Waterman, K-J, Jacons, J. & Gehring, Ch.T. (2009). *Indianenverhalen. De vroegste beschrijvingen van Indianen langs de Hudsonrivier (1609-1680)*. Zutphen: Walburg Pers.
- Watts, A.W. (1976). *Zen-Boeddhisme. Oorsprong en historische achtergrond grondbeginselen en beoefening*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Weick, K.E. (1995). *Sensemaking in Organisations*. Thousand Oaks: Sage.
- Wessels, A. (2001). *Islam verhalenderwijs*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.
- Wierdsma, A. (2015). Geraadpleegd op 08-09-2015 van [Leren 'tussen de neuzen'](#).
- Wierdsma, A.F.M. & Swieringa J. (2011). *Lerend organiseren en veranderen*. Groningen: Noordhoff Uitgevers.
- Wijffels, H. (2012). Een mutatie in Sociale Relaties. *Tijdschrift voor Coaching* (4) 8-10.
- Willemsen, M. (1997). *Kluizenaar zonder God*. Amsterdam: Boom.
- Wit, H. F. de (1998). *De lotus en de roos. Boeddhisme in dialoog met psychologie, godsdienst en ethiek*. Kampen: Kok Agora; Kapellen: Pelckmans.

- Wit, R. de & Hees, van S.J. (2010). Het enneagram als weg om jezelf beter te leren kennen. In: *De Soefigedachte*. Uitgave van de Soefi Beweging Nederland en Vereniging Soefi-Contact. Juni 2010.
- Wittgenstein, L. (1977). *Philosophische Untersuchungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Tasschenbuch Wissenschaft.
- Wolbink, R. (2013). *Het coachvak binnenste buiten. Een filosofisch perspectief*. Amsterdam: Uitgeverij Boom/ Nelissen.
- Wolswijk, D. (2015). *Achter alle regels is een oneindige en niet vastgestelde verantwoordelijkheid*. [opdracht Organisatie-Ethiek]. Masteropleiding Begeleidingskunde. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.

De complete literatuurlijst van deze serie is via [levenskunst-en-levensgeluk-literatuur](#) te vinden.